

ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ

ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੰਕਟ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ

—ਤਸਕੀਨ

‘ਮੱਧਕਾਲ’! ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਫੈਲਿਆ ਸਮਾਂ। ਇਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ‘ਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੋ, ਪੰਜਾਬ/ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਧੜਕਣ ਸੁਣਾਈ ਦੇਵੇਗੀ। ਵਿਕਾਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਗੁਥਲੀ ‘ਚ ਜਦੋਂ ਪੈਸੇ ਖਣਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿੜਰਤਾ/ਦਮਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ‘ਤੇ ਉਲੱਦੀ ਹੋਈ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵਗਾਹ ਮਾਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦਾ ਵਾਹਕ ਵੀ। ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀ ਇਹ ਜਵਾਲਾ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ‘ਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਤਮਸਾਤੀਕਰਨ ਕਰਨ ‘ਚ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਅੰਦਰ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਜ਼ਬਾਨ, ਸਾਹਿਤ, ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਨੂੰ ਤਿੱਖਿਆਂ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਤੁਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਭੋਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਲਗਾਨ ਸ਼ਾਹੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਢਿੱਡ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਭਰੇ। ਤੀਸਰਾ ਨਗਰੀਕਰਨ ਨਗਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਨਗਰ ਉਸਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲਹੌਰ ਆਗਰਾ ਜਿਹੇ ਨਗਰ ਮਹਾਂਨਗਰ ਬਣਨ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ,

ਇਸਲਾਮ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ।

ਇਸਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਵਿਦਾ (Contract) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਜ਼ੋਰ ਸੀ, ਨੇ ਜਾਤੀਗਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਕਠੌਰ ਪਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਤਹਿਸ-ਨਹਿਸ ਕੀਤਾ।

ਤੁਰਕੀ ਹਮਲੇ ਨੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਤੀਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ

ਵਪਾਰ ਵਣਜ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਆਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।¹

ਭਾਵ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੇ ਹਾਸ਼ੀਆਕ੍ਰਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਜਜ਼ਮਾਨੀ ਤੰਤਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਜਾਤੀਗਤ ਨਿਯਮ ਤੋੜੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਕਦ ਅਦਾਇਗੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਬੋਝੇ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਬਣ ਕੇ ਖਣਕਣ ਲੱਗੀ। ਵਣਜ ਤੇ ਵਪਾਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ-ਬਹਿਰਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਖੇਤੀ ਲਈ ਨਵੀਂ ਤਕਨੀਕ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਅਗਲੀਆਂ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਨ ਤੀਸਰੇ ਹਿੱਸੇ ਤਕ ਵਧ ਗਿਆ। ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਮਾਨੀ ਤੰਤਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ। ਨਵੀਂ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਆਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਘਟਿਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਇਸ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਆਪਣੀ ਲਿੰਗਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਤੰਤਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਹੀਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਖੋਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਕੀਕੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ‘ਚ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਪਤਵੰਤੀ ਧਿਰ ਚੌਧਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।² ਜੱਟਾਂ, ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਪਤਵੰਤੀ ਧਿਰ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਨੁਹਾਰ ਵਿਚ ਕਾਜ਼ੀ, ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਰੂਪ ਵੀ ਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਸਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ‘ਚ ਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸੰਦ ਬਣ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਜ਼ੀ, ਮੁੱਲਾਂ, ਹਾਜ਼ੀ ਜਿਹੇ ਚਿਹਨ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ—

ਹੀਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ‘ਤੇ ਖੋਜ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੀਰ 1425 ਈ. ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਤੇ 1452 ਨੂੰ 27 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ‘ਚ ਫ਼ੌਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਚੂਚਕ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਧੀ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੀਰ ਦਾ ਪਿਤਰੀ ਪਿੰਡ ਚੂਚਕਾਨਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਿਹਲਮ ਅਤੇ ਚਨ੍ਹਾਬ ਦੇ ਮਿਲੇਵੇਂ ‘ਤੇ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪਛਾਣ ਝੰਗ ਸਿਆਲ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਨਾਂ ਚੂਚਕ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਮੱਲ ਖ਼ਾਨ ਨੇ 1462 ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ 1461 ‘ਚ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ਰਾਜ ਦੇ ਕੇ ਪਟਾ ਵੀ ਲਿਖਵਾ ਲਿਆ।³ ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ‘ਚ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਥਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ‘ਚ ਘਟੀ ਹੈ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ‘ਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਬਗ਼ਾਵਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅੰਦਰ ਅਨੋਖਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੀ। ਇਸਦੀ ਦੋਵੇਂ

ਧਿਰੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਮੇਂ ਅੰਦਰ ਰਿੱਝਦੀ ਹੀਰ ਦੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜ਼ਾਜੀ ਤੋਂ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਈ। ਇਹ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਸੁਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਲੱਗੀ। ਭਾਵ ਕਿ ਹੀਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਤੋਂ ਸਤਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਪਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਅੰਦਰ ਮਹਿਕਾਂ ਖਿਲਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਹੀਰ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਦਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸਲ ਰੂਪ 'ਚ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿੱਜੀ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰ 'ਚ ਏਨ੍ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕੁੜੀ ਚਾਕ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਲਈ ਅਸਮਾਨ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਲਵੇ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਅਲੋਕਾਰੀ ਘਟਨਾ ਸੀ।

ਇਹ ਘਟਨਾ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਕਥਾ ਬਣ ਕੇ ਦਮੋਦਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਸਵਾ ਸਦੀ ਬੀਤ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਕੀ ਕੋਲਾਬੀ (ਫਾਰਸੀ 'ਚ), ਗੰਗ ਭੱਟ (ਹਿੰਦੀ 'ਚ), ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਵਜੋਂ ਹੀਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ¹ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹੀਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਰੂਹ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਹਾਈ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਭਾਵ ਕਿ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜ਼ਾਜੀ ਤੋਂ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਕਿ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜਿਸ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ, ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਹੀਰ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੀਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਥਾ/ਕਿੱਸਾ ਦਮੋਦਰ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੈ।² ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਹੀਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਦਮੋਦਰ ਗੁਲਾਟੀ ਸੀ ਜੋ ਹੀਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਕਰਨ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਹੀਰ ਦੀ ਕਥਾ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਮੋਦਰ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ “ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ”⁶ (Reality Bites) ਹਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੱਗ ਬੀਤੀ ਨਾਲੋਂ ਹੱਡ ਬੀਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿੱਸਾ ਕੀਤਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਗੁਣੀ ਨਾ ਕੋਈ।

ਅਸਾਂ ਮੂੰਹੋਂ ਅਲਾਇਆ ਉਹੋ, ਜੋ ਕੁਝ ਨਜ਼ਰ ਪਾਇ ਉਈ।⁷

ਹੀਰ ਦਾ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਉੱਪਰ ਛਾਪ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਇਹ ਲੋਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਹੀਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਅੱਜ ਤਕ ਸੈਂਕੜੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਹੀਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ, ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀਰ ਦਾ ਬਿੰਬ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ‘ਹੀਰ’ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਅਨੇਕਾਂ ਕਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ‘ਹੀਰ’ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਕੋਲੋਂ ‘ਬੇਰ’ ਹੀ ਲਈ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਹੀਰ ਨੂੰ ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ਼ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀਰ ਅਮਰ-ਕਥਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਦਮੋਦਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਹਿਮਦ ਗੁੱਜਰ ਅਤੇ ਮੁਕਬਲ ਵੀ ਹੀਰ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਪਰ ਵਾਰਿਸ਼ ਦੀ ਹੀਰ ਅੰਦਰਲਾ ਰਸ ਅਸਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਕਿ ਵਾਰਿਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ ਵੀ ਹੈ। ਹੀਰ ਦੀ ਕਥਾ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਅੰਦਰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਤੀਤ ਦਾ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਹੀਰ’ ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ 1720 ਈ. ਨੂੰ ਜੰਡਿਆਲਾ ਸ਼ੇਰ ਖ਼ਾਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰ (ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ) ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਉਸਨੇ ਮੁੱਢਲੀ ਤਾਲੀਮ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ। ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੱਯਦ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਵਰਗ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉੱਚ ਤਾਲੀਮ ਲਈ ਕਸੂਰ ਮੌਲਵੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮਰਤਜ਼ੀ ਦੇ ਮਦਰੱਸੇ ਵਿਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਅਕਰਮ ਸ਼ੇਖ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ **ਇਹ ਮਦਰੱਸਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ**⁸ ਮਦਰੱਸਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੱਠ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਤਾਲੀਮ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਸੂਰ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਸੁਰਾਂ ਤਰਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਵਾਰਸ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰੀਅਤ ਦੀ ਤਾਲੀਮ ਛੱਡ ਕੇ ਮਖਦੂਮ ਫੱਕਰ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਸਰਅੰਜਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰਿਸ਼ ਕਸੂਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ‘ਯਾਰ’ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਮਲਕਾ ਹਾਂਸ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਝੰਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ਼ ਸ਼ਾਇਦ ਝੰਗ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਹੀਰ ਅਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚਲੀ ਪੀਢੀ ਗੰਢ ਨੂੰ ਅਤੇ ਬੋਲਿਆਂ ਨੂੰ

ਭੂਗੋਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਝ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਰਾਂਝਿਆਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਅਤੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜਿਉਂ ਹੋ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਨੱਢੀਆਂ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਬਰੀਕ ਤਹਿਆਂ ਫ਼ਰੋਲਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਹੀਰ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਵਜੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਕਿੱਸਾ/ਕਥਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਲਿਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿੱਸਾ ਸਿਰਜਦਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਜਦਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿੱਸਾ 'ਹੀਰ' ਵਿਚ ਸਮਾਅ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਤੈਅਸ਼ੁਦਾ ਨੀਤੀ (strategy) ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ—

ਯਾਰਾਂ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਆਣ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ, ਇਸ਼ਕ ਹੀਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਬਣਾਈਏ ਜੀ।⁹

ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਕੇ ਸੱਜਣਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦਾ, ਕਿੱਸਾ ਅਜਬ ਬਹਾਰ ਦਾ ਜੋੜਿਆ ਏ।¹⁰

ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ 'ਹੀਰ' ਕਥਾ ਵਿਚਲੀ ਹੀਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵਾਰਿਸ ਆਪਣੀ 'ਤਰਾਸ਼ੀ' ਹੋਈ ਹੀਰ ਨੂੰ ਚੱਟਾਨ 'ਚੋਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੰਦਾਂ ਨਾਲ ਘੜ ਕੇ, ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਘੜਮੱਸ ਪਾਈ ਬੈਠੀ ਹੀਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਘੜੀ 'ਹੀਰ' ਉਹ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਤਾਕਤਵਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਵਾਰਿਸ ਚਾਹੁਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਰਾਂਝਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਤਰਕ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਜਿਹੇ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਰਦ ਦੀ ਹਾਉਮੈ ਰਾਹੀਂ ਪੁਰਖ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ—

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਿੰਤਕ ਨਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਦਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।¹¹ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਇਸਦੀ ਪੈਂਠ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅੰਦਰ ਨਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਇੱਕ ਰਾਹ ਵੀ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਚਲਦਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਾਰਿਸ ਆਪ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਦਿਆਂ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਵਾਂਗ ਬੈਂਤ ਨੰਬਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੁਕਾਲਮਾਕਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਵਾਰਿਸ ਸੂਤਰਧਾਰ ਵਜੋਂ ਆਪ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਲਾਮ ਸ਼ਾਇਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਖੋਂ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਾਟਕੀ ਯੁਗਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪੁਰਖ ਤੰਤਰ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ/ਗਾਲੀ-ਗਲੋਚ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਆਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਨਾਰੀ ਵਿਰੋਧੀ ਪੈਂਤੜਾ ਤਦ ਸਮਝ ਪੈ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜੇ ਉਹ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪਾਤਰਾਂ ਹੀਰ ਅਤੇ ਸਹਿਤੀ ਨੂੰ ਤਰਕ/ਸਿਰਫ਼ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦਾ। ਸੇਖੋਂ ਨਾਟਕ ਵਾਂਗ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਸ ਤਰਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਕਿ ਇਸ ਅੰਦਰ ਨਾਟਕੀ ਯੁਗਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ—

ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ, ਇਸਦੇ ਵਾਰਤਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ

ਵਿਚਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਹੀਂ।¹²

ਇਹ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਨਾਟਕੀ ਯੁਗਤ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਯੂਨਾਨੀ ਦੁਖਾਂਤ ਅਤੇ ਰਮਾਇਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰਚੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਦਾ ਨਾਟ-ਰੂਪ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰੀਏ ਤਦ ਅਸੀਂ ਇਸਦੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।¹³ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਅੰਦਰਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਉਸ ਸੰਵਾਦ ਅੰਦਰਲਾ ਤਰਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਾਲਮਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ (ਪਾਤਰ) ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕਿੱਸੇ ਜਾਂ ਕਾਵਿ-ਨਾਟ ਦੀ ਤਾਕਤ ਮੁਕਾਲਮੇ ਅੰਦਰਲੀ ਤਾਕਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਅਥਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਅੰਦਰ ਵੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਸੀ। ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਤਾਂ ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਨਾਲ ਤਸ਼ਬੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।¹⁴ ਭਾਵ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਅੰਦਰ ਵੀ ਉਹ ਸਿਫ਼ਤ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾਕਾਰ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਰੋਧੀ ਦੀ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾਸੀ, ਗ਼ੁਲਾਮ, ਚਲਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਦੁਰਕਾਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਢੱਠੀਆਂ (ਹੀਰ ਤੇ ਸਹਿਤੀ) ਆਪਣੇ ਤਰਕਾਂ ਨਾਲ ਪੁਰਖ ਤੰਤਰ ਨੂੰ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਕੋਲ ਫ਼ਕਰਾਂ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਔਰਤ ਦਾਸੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਇੱਕ ਹੋਂਦ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਹੀਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮਕਸਦ ਵੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਸੰਭੋਗੀ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਰਦ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿਵਾਉਣਾ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਤੇ ਉਦੋਂ ਤਕ ਸਿਰਫ਼ ਰਸਮ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜਨਮ ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਭਾਵ ਕੇਂਦਰੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਵਧ ਵੀ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੇਲੇ ਹੀ ਮੁਗਲ ਆਰਥਿਕਤਾ ਡੱਕੇ ਡੋਲੇ ਖਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਲਗਾਨ ਦੀ ਦਰ ਵਿਚ ਚੌਖਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਰਫ਼ਾਨ ਹਬੀਬ ਇਹਨਾਂ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

*ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਾਸਕ ਵਰਗ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ।
ਪ੍ਰੰਤੂ ਰਾਜ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਸਨ, ਜਿਸਦੇ ਕਾਰਨ
ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦੇ ਰੂਪ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ
ਆਪਣੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਤੋਪ ਦਾ ਚਾਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।
...ਸਰਹੱਦੀ ਖੇਤਰਾਂ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਕਸਤਸ਼ੀਲ ਜਾਤੀਆਂ ਵਾਲੇ ਖੇਤੀ
ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਟਕਰਾਅ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਕੋਟੀ
ਦੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਾਰੀਗਰ ਵਰਗ ਦਾ ਸ਼ਹਰੀ ਵਰਗ ਨਾਲ
ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਸੀ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ।¹⁵*

ਭਾਵ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੋਸ਼ ਸੰਭਲਣ ਵੇਲੇ ਤਕ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਠੋਸ ਸੱਤਾ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਅਮਨ' ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਤੰਤਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਧੱਜੀਆਂ ਉਡਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਹੈ। ਮੁਗਲਾਂ ਹੱਥੋਂ ਖੁੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਇਹ 'ਮੁਲਕ' ਸਭ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਰੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਭ ਲੋਕ ਇਸ ਉੱਪਰ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਮਰਾਠੇ, ਪਠਾਨ, ਰਾਜਪੂਤ, ਜੱਟ, ਮੁਗਲ ਸਭ ਇਸ ਉੱਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੀ ਚਾਹਤ ਦਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਨੇ ਦਮ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਚਾਹਤ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ। ਇਸ ਅਧੋਗਤੀ 'ਚ ਜਿਥੇ ਸਭ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਵਿਚ ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਾ-ਮੁਮਕਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਅਧੋਗਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਦੀ 'ਹੀਰ' ਨੂੰ ਜੇ ਹੀਰ ਕਥਾ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਲਾਂਭੇ ਜਾ ਕੇ ਪਰਖੀਏ ਤਾਂ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਕੁਝ-ਕੁਝ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਹੀਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਇਸ਼ਕ ਘੜਨ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਰੁੱਝਦਾ ਹੈ? ਹੀਰ ਦੀ ਕਥਾ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਕੂਮਤ ਹੇਠਲਾ ਅਮਨ ਤੁਲਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ ਪਰ ਉਸਦੀ ਚੁੱਪ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਆਪਣੇ-ਆਪ 'ਚ ਹੀ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਅਤੇ ਹੀਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਈ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਇਥੇ ਕੁਝ ਨੁਕਤੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ।

ਸੱਯਦੀ ਤੋਂ ਫ਼ਕੀਰੀ ਤੱਕ—

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੱਯਦ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਇਸੇ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਸੱਯਦਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਚੂਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਯਦ ਅਰਬੀ ਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਸਰਦਾਰ ਹੈ। ਸੱਯਦ ਦਾ ਅਰਥ ਗੁਰੂ ਅਧਿਆਪਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਯਦਾਂ ਦਾ ਤਾਅਲੁਕ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਵੰਸ਼ਜਾਂ ਨਾਲ ਹੈ।¹⁶ ਇਹ ਅਰਥ ਤੋਂ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਇਹ ਤਬਕਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਵਰਗ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਹ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (ਵਿਦਵਾਨ) ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ/ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਇਹ ਤਬਕਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਕਸਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਆਹਲਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੁੰਨੀ ਫਿਰਕੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੈਂਠ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਯਦ ਹੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਵਰਗ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ/ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਵਤ ਸੱਯਦ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।¹⁷ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੁਰਕਾਂ ਵੇਲੇ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰਕੇ ਆਏ ਸਨ। ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਖਾਨ ਹਲਾਕੂ ਨੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਅਤੇ ਬਗ਼ਦਾਦ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆ ਗਏ।

*ਮੰਗੋਲਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਖੋਹ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਅਜਮ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਥੋਂ ਦੇ
ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਓਟ ਲੈਣ ਲਈ ਜਾਂ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ
ਆਪਣੀ ਗੁਜ਼ਰ ਬਸਰ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹਤ ਨਾਲ ਇਥੇ ਆਏ।¹⁸*

ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੋਏ। ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਨ ਹਲਾਕੂ ਮੰਗੋਲ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਨਜਾਤੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜੰਗੀ ਅਮਲ ਵੀ ਜਨਜਾਤੀ ਰੂਪ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ ਸਾੜਨ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਭੌਤਿਕ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੰਡਰ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸੱਟ ਵੱਜੀ, ਉਹ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਖਿਸਕਣ ਲੱਗੇ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬਗਦਾਦ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਢਾਂਚਾ ਟੁੱਟਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਉੱਪਰ ਵਿਦਾਂਤ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹ ਇਸਲਾਮ ਪਹਿਲੇ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੱਯਦ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਭੌਤਿਕੀ ਢਾਂਚਾ ਗਵਾ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਆਪਣਾ ਮੁੱਢਲਾ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਉਦਾਰ' ਇਸਲਾਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਸੂਫੀ/ਸੱਯਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੱਠ/ਮਦਰੱਸੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਣਨ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਸੱਯਦ ਸੀ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਜਮਾਤ ਦੇ ਦਮਨ ਵਾਲੇ ਦਮਘੋਟੂ ਮਾਹੌਲ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਫੜਫੜਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਸਰੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਦਮਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਉਸਲਵੱਟੇ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਫ਼ਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਵਰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸੱਯਦ ਅਤੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਹੋਰ ਵੀ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੀ ਸਾਣ 'ਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਬਣਾਈ ਬੈਠੀ ਧਿਰ ਅੱਗੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਝੜੀ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਵਰਗੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ ਡੀ-ਕਲਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਪਤਵੰਤਾ ਜਮਾਤੀ ਗੌਰਵ ਗਵਾ ਲਵੇ, ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਇਸੇ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਾਰਸ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਸੂਰ ਪੜ੍ਹਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਤਰਬੀਅਤ ਅਤੇ ਤਾਲੀਮ ਗੂੜ੍ਹ ਰੂਪ 'ਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਧਿਰ ਫ਼ੱਕਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ ਟੱਕਰ ਲੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾਵਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

*ਬੁੱਲ੍ਹਾ ਕਸੂਰ ਨਾਮ ਕਸੂਰ ਹੈ ਓਥੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਾ ਸਕਣ ਬੋਲ
ਉੱਥੇ ਸੱਚੇ ਗਰਦਨ ਮਾਰੀਏ ਉੱਥੇ ਝੂਠੇ ਕਰਨ ਕਲੋਲ।¹⁹*

ਵਾਰਿਸ ਕਸੂਰ ਵਿਚਲੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਫ਼ੱਕਰਾਂ ਕੋਲ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਖਦੂਮ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਕੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਇਸ਼ਕ ਭਾਵ ਸਮਾਜ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਤਾਕਤ ਵੱਲ ਨੂੰ ਝੁੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜ਼ਾਜੀ 'ਚੋਂ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ 'ਤਲਬਗਾਰ' ਸਨ। ਵਾਰਿਸ ਦੀ 'ਹੀਰ' ਲੌਕਿਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਲਾ ਬੰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਰੂਪਕ ਨਹੀਂ ਬਣਨ ਦਿੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਲੌਕਿਕ ਨੂੰ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਰੂਪਕ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਅਲੌਕਿਕ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਲੌਕਿਕ ਰਚਨਾ 'ਹੀਰ' ਇੱਕ ਬੰਦ ਨਾਲ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਗਤ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ,

*ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਤਮਸੀਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਤਿ ਅਸਫ਼ਲ ਰਿਹਾ।
'ਹੀਰ' ਦਾ ਆਖਰੀ ਬੰਦ ਤਮਸੀਲ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਆਏ ਪਾਤਰ,
ਸਥਾਨ ਆਦਿ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਏ ਹਨ.... (ਉਹ) ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਸਘਨ ਅਤੇ
ਆਤਮਿਕ ਤਲਾਂ 'ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਤੋਂ ਅਸਫ਼ਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਗੜਬੜ
ਇਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ।²⁰*

ਹਾਂਸ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਆਖਰੀ ਬੰਦ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਰੂਪਕੀ ਦਾਅਵਾ ਨਿਰਮੂਲ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਉਢੇਂ ਹੀ ਢੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਾਕੀ ਦੇ ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਅੰਦਰ ਢੱਕਦੇ ਸਨ। ਵਾਰਿਸ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਹਕੀਕੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਗ਼ਲਤਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਉਸ ਤੋਂ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਫਰੋਲਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਬੰਦ (ਰੂਪਕ/Allegory) ਤਾਂ ਉਹ ਸੂਫੀ ਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਬਚਣ ਹਿੱਤ ਲਿਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਜੇ ਇਸ ਇੱਕ ਬੰਦ ਨਾਲ ਸਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰੂਪਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫ਼ਲ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਲੌਕਿਕਤਾ ਨਾਲ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਨਾਲ (ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਬਚਣ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਫਰੋਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ)। ਕਿੱਸਾਕਾਰ ਸ਼ਰੀਅਤ ਇਸਲਾਮਿਕ ਸੱਤਾਵਾਂ ਦੇ ਦਮਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਵਜੋਂ ਕਿੱਸੇ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ (ਬੁੱਲ੍ਹਾ, ਬਾਹੂ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕਾਵਿ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਗ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ)। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਗਤ ਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਤਾਂ ਢੱਕੋਸਲਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਅਲੌਕਿਕ ਜਗਤ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ੱਕਰ ਮਨਫੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ

ਜਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਫ਼ੱਕਰਾਂ ਦੇ ਢਕੌਂਸਲੇ (ਜੋ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀਆਂ ਪੱਜੀਆਂ ਉਡਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਸਨ) ਪੀਰਵਾਦ ਵਿਚ ਵਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਫ਼ੱਕਰ/ਫ਼ਕੀਰ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਪੀਰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਸਿੱਜਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਨੂੰ ਰੂਪਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਸਥਾਪਿਤ ਸੱਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚਾ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਂਦਾ), ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਰੂਪਕ ਹੋ ਗੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੂਫ਼ੀ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜ਼ਾਜੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਬਣਾ ਕਿ ਵਿਚੋਂ ਲਿੰਗਕਤਾ ਗਾਇਬ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਜਿਸਮਾਨੀ ਸਬੰਧਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੀਰ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ।

ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਆਮਦ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ—

ਪ੍ਰੋ. ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ ਦੀ ਗੱਲ ਵੱਲ ਪਰਤੀਏ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਸੀ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਲਈ ਉਚਿਤ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਵਪਾਰੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਧਰਮ ਸੀ ਜੋ ਵਪਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਵਪਾਰ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਜਜ਼ਮਾਨੀ ਤੰਤਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਭਾਵ ਕਿ ਇਹ ਸਾਮੰਤੀ ਤੰਤਰ ਦੀ ਨਿਰੋਲ ਪਕੜ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਨਗਰੀਕਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਕਾਮਾ ਜਮਾਤ ਜਜ਼ਮਾਨੀ ਤੰਤਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਕਦ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਸਾਮੰਤੀ ਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ **ਮਜ਼ਦੂਰ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ**। ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਗ੍ਹਾ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਸੰਵਿਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਵਪਾਰ ਲਈ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀ 'ਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੇ ਉਦਾਰਚਿਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਗਰਜਾਂ ਦੇ ਕੌਤਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਭਾਰਤ/ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਾਮਾ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ (ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਹ ਹੀ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਵੱਲੋਂ ਨੀਚ ਕਹਿ ਕੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ)। ਦੂਸਰਾ ਰੂਪ ਪਤਵੰਤੀ/ਉਪਰਲੀ ਧਿਰ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਾਭਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦਾ ਉਦਾਰਚਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ,

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪਰਿ-

ਵਰਤਨ ਮੁਸਲਿਮ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ

ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਆਕਰਸ਼ਣ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ²¹

ਤੁਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਲਾਮਕ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰੀ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ/ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਹੋਇਆ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਇਸ ਇਸਲਾਮਿਕ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਗਰਾਂ/ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਰਿਹਾ, ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟੇ ਹੀ ਰਹੇ।

ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਨ, ਖ਼ਾਨ ਹਲਾਕੂ ਆਦਿ ਜਨਜਾਤੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲੇ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਤੰਤਰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਉਖੜ ਗਿਆ। ਤੁਰਕਾਂ ਉੱਪਰ ਜਿਹੜੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਰਤ ਬਾਰੇ ਨੀਤੀ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਇਸਲਾਮ ਆਰਥਿਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਮਦਾਹ ਸੀ, ਭਾਵ ਸਮਤਾ ਮੂਲਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਸੀ। ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਸਲਾਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਤਮਸਾਤੀਕਰਨ ਵੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਪਹੁੰਚ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਕਾਮਾ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਮੰਤੀ ਤੰਤਰ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਆਤਮਸਾਤੀਕਰਨ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਸਾਮਰਾਜੀ ਪੂੰਜੀ ਵੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਦ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਦੀ ਹੈ)। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰਕਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਮੰਤੀਕਰਨ ਦੀ ਨਹੀਂ ਤਿਜਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਨੂੰ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰਪਟ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਬਨਬਤੂਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਫਿਕਰ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ²² ਬਰਨੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘੱਟ ਤੋਲਣ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ²³ ਅਮੀਰ ਖੁਸਰੋ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਦੰਡ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪੱਥਰ ਦੇ ਵੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਵੱਟੇ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ²⁴ ਖਿਲਜੀ ਸਲਤਨਤ ਜੇ ਵਪਾਰ ਉੱਪਰ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵਪਾਰਕ ਘੁਣਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਪਾਰੀ ਹੇਰਾਫੇਰੀ (ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ) ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜੇਬ 'ਚੋਂ ਪੈਸੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਖਿਸਕਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਤੁਰਕਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਿੱਲੀ ਉੱਪਰ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇੱਕ ਤਬਦੀਲੀ ਜ਼ਰੂਰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ, ਜਿਸਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਵੀ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਲਗਾਨ ਦੀ ਦਰ ਦਾ ਵਧਣਾ ਵੀ ਇਸੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਜਿਹੜੇ ਸਰਦਾਰਾਂ

ਨੂੰ ਠਾਕੁਰ, ਰਾਜਾ, ਰਾਏ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ, ਚੌਧਰੀ, ਖੋਟ, ਮੁਕੱਦਮ ਆਦਿ²⁵ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ, ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੇ/ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੇਠ ਦਰਮਿਆਨੇ ਅਤੇ ਹੇਠਲੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ' ਜਾਂ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 'ਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ²⁶ ਜਗੀਰ ਅਤੇ ਖਾਲਿਸ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਲਗਾਨ ਸਿੱਧਾ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ 'ਚ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਿਸ ਅਤੇ ਜੇ ਤਨਖਾਹ ਬਦਲੇ ਕਿਸੇ ਅਫ਼ਸਰ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਜਗੀਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਖ਼ਾਲਿਸ ਅਤੇ ਜਗੀਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਨ। ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇੱਕ ਵੀ ਪਰਗਣਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨਾ ਹੋਣ²⁷ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਮਿੱਥੇ ਹੋਏ ਅਨੁਸਾਰ ਲਗਾਨ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਅਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਸੈਨਿਕ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਲਤਨਤ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਜੋਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦਾ ਘਟਾਅ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ²⁸ ਅਕਬਰ ਅਜਿਹਾ ਰਾਜਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਸਲਤਨਤ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ। ਉਸਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕਾਲ ਦਰਮਿਆਨ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਸਕ ਘਰਾਣਿਆਂ 'ਚੋਂ ਇਕਿਆਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰੀ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਮਨਸਬਦਾਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਪੰਦਰਾਂ ਫ਼ੀਸਦੀ ਸੀ। ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਜੱਟਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮਨਸਬਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਜਗੀਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਜ਼ੀਆ 8.3 ਲੱਖ ਰੁਪਈਏ ਸੀ, ਜੋ ਅਨੇਕਾਂ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸੱਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸ਼ਾਹੀ ਅਹੁਦੇ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸੀ। ਸ਼ਾਹੀ ਪਦ ਨਾਲ ਜਾਣੂਆਂ ਪਛਾਣੂਆਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ (ਕਿਉਂਕਿ ਹਿਰਾਰਕੀ ਤੰਤਰ ਸੀ) ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਅਭਿਆਨਾਂ 'ਚੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲੁੱਟ 'ਚੋਂ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। 'ਰਾਜਾ' ਉਸੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਹ ਉਪਾਧੀ ਦਿੰਦਾ²⁹

ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਸੀ ਪਰ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ ਬਣੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਦੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਬਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਹੀ ਗੱਲ ਕਿ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਬਾਅਦ ਤਿੱਖੇ ਹੋਏ। ਸੱਤਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਗਾਂਹ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜਿਊਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਸਮੁੱਚੇ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਦੀ ਲਲਕ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹਰ ਮੌਕੇ ਨੂੰ ਉਹ ਗਵਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਜੋ ਉਸਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਾ ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਰੁੱਧ ਝੰਡੇ ਗੱਡ ਦਿੰਦੇ। ਇਹ ਅਸੰਤੋਖ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਬਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਜਜ਼ੀਆ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਵਿੱਟਰ ਗਏ।

ਉਪਜ ਯੋਗ ਭੂਮੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜਜ਼ੀਏ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਨੀਤੀ ਕਾਰਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਘੱਟ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ।³⁰

ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਸਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਹੋਰ ਤਿੱਖੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦਾ ਏਕਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉੜੀਸਾ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਉਸਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਿਉਂ ਹੀ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਇਕਦਮ ਉਸਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੇਲੇ ਅਸੰਤੋਖ ਵੱਧ ਫੈਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ, ਮੇਵਾੜ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਬੁੰਧੇਲਖੰਡ ਦੇ ਸਭ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਲਏ। ਇਹ ਸੰਘਰਸ਼ ਛੋਟੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮਰੱਥਨ ਨਾਲ ਚੱਲਦੇ ਰਹੇ, ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਾਕਤਵਰ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸਦੀ ਜਾਤ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਉਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਭਾਵ ਜਜ਼ੀਆ ਲੁੱਟ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਦੇ ਪਰ ਕਰਦੇ ਉਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮਾਲੀਆ ਉਗਰਾਹਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸੱਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਅਸੰਤੋਖ ਕਾਰਨ ਮੁਗਲ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਸਲਤਨਤ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ 'ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਦਰਮਿਆਨੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਵੀ ਘੱਟ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੋ ਚੌਧਰੀ ਲੋਕ ਹੀ ਛੋਟੇ (ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਦੇ) ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮਾਲੀਆ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ (ਉਗਰਾਹ ਕੇ) ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਜਾਂ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਕਰਲਾ ਤਬਕਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਮਾਲੀਏ ਲਈ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਦਲੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ

ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਦੇ। ਮਾਲੀਏ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵਾਈ ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਦਸ ਫੀਸਦੀ ਤਕ ਹੁੰਦਾ। ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਖਸਤਾਹਾਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਬਣਨ ਦੇ ਖੁਆਬ ਵੀ ਲੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ—

*ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸੰਕਟ ਵਧਣ ਕਾਰਨ
ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਵਧਾਅ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕੁੱਲ
ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਹ ਵਿਦਰੋਹ ਲਈ ਅਕਸਰ ਉੱਠ
ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਜੋ ਸ਼ਾਹੀ
ਸੱਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।³¹*

ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਪਾਏ ਨਾ ਰੜਕਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਐਨ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਤਾਕਤਵਰ ਸੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਸਿਰ ਚੁੱਕ ਲਏ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਾਕਤ ਘੱਟ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਬਰੀਕ ਸਨ। ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਇਹ ਤਾਕਤਵਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਫੌਰਨ ਬਾਅਦ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਇੰਨੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨੂਰੁਲ ਹਸਨ ਇਥੇ ਇੱਕ ਨੁਕਤਾ ਛੱਡਦਿਆਂ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ—

*ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਰਗਾਂ
ਉੱਪਰ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਏਨੀ ਟੇਕ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਹਕੂਮਤ ਅਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ
ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਸਵੈ-ਹਿੱਤਾਂ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ
ਉਹ ਵਰਗ ਜਿਹੜਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਤੇ ਟੇਕ ਨਾ ਰੱਖਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਭੂਮੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ
ਸਰੂਪ ਬਦਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੱਧ ਤਕ ਅਜਿਹਾ
ਕੋਈ ਵਰਗ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ।³²*

ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਤੁਰਕਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਕੁਸ਼ਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੂਦਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੇਠ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਗਏ। ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧੀ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਹ ਵਪਾਰਕ ਪੂੰਜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਮਾ ਜਮਾਤ (ਕਾਰੀਗਰ) ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਆ ਵੱਸਿਆ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਧੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ 'ਚੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਦੀ ਦਰ ਵੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤਾ ਕਰਕੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਸਨ। ਵਪਾਰੀ, ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ, ਵਿਆਜ਼ੀਏ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ 'ਚੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਢਾਦ ਕਾਰਨ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੇ। ਪੰਜਾਬ ਸੂਬਾ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਤਾਕਤਵਰ ਕੜੀ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਦੀ ਦਰ ਇਥੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾ ਬਣੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਇਹ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਦਰਮਿਆਨਾ ਤਬਕਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਵੀ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨ ਦੀ ਦਰ ਕਾਰੀਗਰ ਜਮਾਤ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਰਹੀ।

ਮੁਗਲੀਆ ਪਤਨ ਤੇ ਜੱਟ ਉਭਾਰ—

ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕੋ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ 'ਹੀਰ' ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਵਿਚਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿੱਸਾ 'ਹੀਰ' ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਇੱਕ ਤੈਅਸ਼ੁਦਾ ਨੀਤੀ (strategy) ਹੈ। ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਤਾਂ ਵਾਰਿਸ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਉਹਲੇ/ਦਾਅਪੇਚ ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਕਿ ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਸਫਲ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿਚਲੀ ਕੜੀ ਕਾਮਾ ਜਮਾਤ ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਗੌਣ ਹੁੰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਪਿੰਡ/ਕਿਸਾਨੀ ਆਰਥਿਕਤਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਇਸ ਸਦੀ 'ਚ ਪਿੰਡ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਾਰਿਸ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਜੋ-ਸਾਮਾਨ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਿੰਡ ਵੱਲ ਹੋ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਵਾਰਿਸ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਰਣ-ਖੇਤਰ ਝੰਗ ਸਿਆਲ, ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰਾ, ਖੇੜਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ, ਸੁਭਾਅ, ਹਉਮੈ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਜੱਟਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਾਕੀ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਹਿਰਾਰਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਰਜਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕੀ ਹੈ? ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਰੀਕਬੀਨੀ ਨਾਲ ਵਿਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਉੱਪਰ ਦੋ ਇਲਜ਼ਾਮ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕ ਤਾਂ ਉਹ ਜੱਟ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਲੋੜੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਇਲਜ਼ਾਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਸੱਯਦ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦਾ 'ਜ਼ਖ਼ਮ' ਜ਼ਿਆਦਾ ਡੂੰਘਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਵੀਂ ਉਸਰ ਰਹੀ ਧਿਰ ਉਸ ਲਈ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਧੱਕ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਉਂ? ਇਹ ਜਾਨਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਫਿਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸੇ ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਵਾਰਿਸ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸਮਝ ਸਕਾਂਗੇ।

ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਮੁਗਲ ਸੱਤਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਵਿਦਰੋਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ (command) ਹੇਠ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਸੀ। ਤੁਰਕਾਂ ਵੇਲੇ ਵੱਡੇ ਜੱਟ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਫ਼ਾਇਦਿਆਂ ਕਾਰਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਉਣ ਤਕ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਰੁਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਬੀਲਾਈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੁਭਾਅ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ/ਜੱਟ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਲਗਾਨ ਦੀ ਰਕਮ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਕੁਹਾੜੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਹੇਠ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕਿਸਾਨਾਂ/ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਦਾ ਸਤ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਕਾਰਨ ਅਸੀਂ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ ਪਰ ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਮੁਕਦਿਆਂ ਹੀ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਮੌਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਇਹ ਕਿਸਾਨ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਭੜਕ ਪਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਸਾਨ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਹੀ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਜੋ ਜੱਟ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਉਸਦੀ ਜਾਤੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਗੋਤਰ ਵੀ ਵੱਡੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਇਹ ਰਹਿਨੁਮਾ ਜੱਟ ਹੀ ਹੋਣੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਡਾਹ ਕੇ ਵੱਡੀ ਸੱਤਾ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਜ਼ਰਜ਼ਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਖਿਲਾਫ਼ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਜੱਟਾਂ/ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਜੰਗ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦੀ ਰੂਹ ਵੀ ਫੂਕ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵੀ ਅਨੁਆਈ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਰਦਾਰ (ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ) ਕਿਸਾਨਾਂ/ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਪਰ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਸੱਤਾਵਾਂ ਲਈ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੀ ਖਿਠਬੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਰਫ਼ਾਨ ਹਬੀਬ ਇਕ ਨੁਕਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਸਮਝਣ 'ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਵਿਲਫਰੇਡ ਸਮਿੱਥ, ਰਾਈਜਨਰ ਅਤੇ ਕੇ. ਐੱਸ. ਅਸਰਫ ਨੇ ਜੱਟਾਂ, ਸਤਨਾਮੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਵਕਤ ਇਹ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਸ਼ਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਭੁੱਖੇ ਮਰਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਾਭ ਹਿੱਤ ਤੋਪ ਦੇ ਚਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਦਰੋਹ ਬੜੀ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਲੁੱਟ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲਿਆ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਮੁਗਲ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਦਮਨਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਹੀ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਵਪਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।³³

.....

ਕਿਸਾਨ ਵਿਦਰੋਹ ਤਾਂ ਹੋਏ ਪਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੱਤਾ ਦਾ ਇਹ ਅੰਨਾ ਵਿਰੋਧ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ 'ਚ ਵਰਗ ਬੁੱਧੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਦਮਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਲੁੱਟਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਦਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਹਰ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ

ਦੁਸ਼ਮਣ ਸੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸਦੰਪਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸੀ।
ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨੇਤਾ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ
ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ।³⁴

ਜੱਟ ਸੱਤਾ ਤੇ ਦਰਦ-ਏ-ਵਾਰਿਸ—

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨ ਵਿਦਰੋਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੁਆਨ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਸਾਨ ਮਿਸਲ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਤਾਕਤ ਫੜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਟੁੱਟ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਗਲਾਂ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਅ ਸਿਖਰਾਂ ਛੂਹਣ ਲੱਗਾ। ਕੁਝ ਜੱਟ ਸਰਦਾਰ ਸਿੱਖ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਬਹੁਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰ, ਚੌਧਰੀ, ਸਰਦਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ ਪਰ ਹੇਠਲੀ ਕਿਸਾਨੀ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਉਹ ਓਨੇ ਤਾਕਤਵਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਜਿੰਨੇ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਿਮ ਸਰਦਾਰ ਤਾਂ ਭਾੜੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਲੜ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਟਕਰਾਅ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰੀ ਬਾਹਰਵੀਂ/ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਲੰਘੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਫ਼ੌਜੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਕਤ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲਲਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਪਠਾਨਾਂ (ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ, ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲਾ, ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ) ਮਰਾਠਿਆਂ, ਜੱਟਾਂ, ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਮਰਾਠਿਆਂ ਦੀ ਚਾਹਤ ਪਾਣੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮੱਠੀ ਪੈ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਵਾਧਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੱਟਾਂ/ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਆਈ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਕਿੱਸਾ ‘ਹੀਰ’ ਵਿਚ ਜੱਟ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਉਘਾੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੱਟ ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤਾਂ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸੁਭਾਅ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਜੱਟ ਸੁਭਾਅ ਏਸ਼ੀਆਈ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਫੈਲਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਕਿੱਸਾ ‘ਹੀਰ’ ਦਾ ਅੰਤ ਵੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 1766 ਈ. ਵਿਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਹੁਣ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਖੁੱਸ ਕੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਰ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਰਦਾਰ, ਚੌਧਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਸਰਦਾਰ ਜਾਂ ਚੌਧਰੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਜੱਟ ਸਨ।

ਸੰਨ ਯਾਰਾਂ ਸੌ ਅੱਸੀਆਂ ਨਬੀ ਹਿਜਰੀ, ਲੰਮੇ ਦੇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਈ
ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਤੇਈਸੀਆਂ ਸੰਮਤਾਂ ਦਾ, ਰਾਜੇ ਬਿਕਰਮਜੀਤ ਦੇ ਸਾਰ ਹੋਈ
ਪਿਆ ਦੇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਹੈ ਬਹੁਤ ਰੌਲਾ, ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਤਲਵਾਰ ਹੋਈ
ਜਦੋਂ ਦੇਸ ਦੇ ਜੱਟ ਸਰਦਾਰ ਹੋਏ ਘਰੋਂ ਘਰੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਹੋਈ
ਅਸ਼ਰਾਫ਼ ਖ਼ਰਾਬ ਕਮੀਨ ਤਾਜੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਬਹਾਰ ਹੋਈ
ਚੌਰ ਚੌਧਰੀ, ਯਾਰਨੀ ਪਾਕ ਦਾਮਨ, ਭੂਤ ਮੰਡਲੀ ਇਕ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋਈ।³⁵

ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਣ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ, ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਢੰਗਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਜਿਵੇਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਵਾਰਸਾ ਮਾਰ ਮਥੁਰਾ, ਮੁੜ ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਆਈਆਂ ਨੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਅਬਦਾਲ ਨੇ ਭੰਗ ਪੀਤੀ, ਪੜਵੈਲ ਤੇ ਪਾੜਵੀ ਮੁਲਕ ਲੁੱਟਣ, ਅੱਜ ਮਿਲੀ ਪੰਜਾਬ ਕੰਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਦਿ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਬਣ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਨਵੇਂ ਬਿੰਬ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਲੈਕਸੀਕਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ‘ਮੱਧਕਾਲੀ’ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਹ ਬਿੰਬ ਸਿਰਜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਲੈਕਸੀਕਲ ਅਰਥਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚਲੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਦੀ ਮਾਰ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਵਾਰਿਸ ਇੱਕ ਲਫ਼ਜ਼ “ਡੰਬਰਾ” ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਮੱਛੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਮ ਛੱਪੜਾਂ ਵਿਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੋਇਆ ਡੰਬੜੀ ਹੀ ਵਰਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਡੰਬਰੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨੱਢੜੇ ਵਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਡੰਬਰੇ ਹੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਪੇਂਡੂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅੰਦਰ ਡੰਬਰੇ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਹੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਡੰਬਰਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਰ ਮੱਛੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਡੰਬਰਾ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਤਸ਼ਬੀਹ ਨਰ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡੰਬਰਾ ਨਰ ਵੀ ਹੈ, ਤਾਕਤਵਰ ਵੀ ਅਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਅਤੇ ਭਰਵਾਂ, ਫੁਰਤੀਲਾ ਵੀ। ਇਸ ਚੁਸਤ ਨਰ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮਛੇਰੇ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਲ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਰੁੱਤ ਵਿਚ ਜਾਲ ਦੇ ਰੰਗ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਚੁਸਤ ਡੰਬਰੇ ਨੂੰ ਧੱਖਾ ਦੇਣ ਲਈ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਰੀਕ ਨਜ਼ਰ ਇੱਕ ਸਤਰ ਦੇ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਏਸ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਡੰਬਰੇ ਨੂੰ ਰੰਗ-ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਜਾਲੀਆਂ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।³⁶

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਦੋਂ “ਨੌਕ ਅਲਫ਼ ਹੁਸੈਨੀ ਦਾ ਪਿਪਲਾ ਸੀ” ਆਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੀਰ ਦੇ ਨੌਕ ਦੀ ਨੌਕ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਜ਼ਰਤ ਇਮਾਮ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਨੌਕ/ਪਿਪਲਾ ਨਾਲ ਤਲਬੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਮਿੱਥ, ਫਲਸਫੇ, ਗਿਆਨ, ਇਤਿਹਾਸ, ਕਿੱਤੇ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ, ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੜਨ ਵੰਗਾਂ ਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨੌਕੋ-ਨੌਕ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਜੇ ਇੱਕ ਸਤਰ 'ਚ ਕਹਿਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਅਸਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਖੁਦ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਵਿਤਾ (ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ) ਵਿਚ ਚਿੰਤਨ ਭਰ ਕੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਗਤ ਲਈ ਨਵੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਸਿਰਜ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਪਰਖ ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਆਪ ਕਰ ਲੈਣ ਸ਼ਾਇਰ, ਘੋੜਾ ਫੇਰਿਆ ਵਿਚ ਨਾਖ਼ਾਸ ਦੇ ਮੈਂ।³⁷

.....

ਹੋਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਚੱਕੀਆਂ ਝੌਤੀਆਂ ਨੇ, ਗੱਲਾ ਪੀਠਿਆ ਵਿਚ ਖ਼ਰਾਸ ਦੇ ਮੈਂ

ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਜਦੋਂ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥ ਭਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੇਣਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਉਸਦਾ ਮੁੱਖ ਪੜ੍ਹਲ ਹੈ। ਇਹ ਪੜ੍ਹਲ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਉੱਠ ਰਹੀ ਜੱਟ ਜਾਤੀ ਦੀ ਚੌਧਰ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸੀ ਜੋ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰੀ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੱਟ ਅਜੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਬੀਲਾ ਸਮਾਜ 'ਚੋਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਬੀਲਾਈ ਰੀਤਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਤਾਲੀਮ ਵੀ ਅਜੇ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਕਬੀਲਾਈ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਮਾਤ ਲਈ ਸੱਚਮੁੱਚ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਣ ਰਹੀ ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਤਾਕਤ ਵਿਚਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਸਾਰਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਉਸਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਟੇਢਾ ਯਤਨ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਕਿਸਾਨੀ (ਜੱਟ) ਅਨਪੜ੍ਹ ਧਿਰ, ਵਿਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ 'ਤੇ ਵੱਧ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਰੀਗਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਰੀਗਰ ਜਮਾਤ ਜੋ ਤੁਰਕ/ਮੁਗ਼ਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੇ ਵਪਾਰ ਦੀ ਚੂਲ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਤੁਰਕਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਮੁੜ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨੀ ਦੇ ਜਜ਼ਮਾਨੀ ਤੰਤਰ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮੁਕਤ ਕਰਾਇਆ ਸੀ। ਨਕਦ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੇਪੀ ਕਾਰੀਗਰ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਰੋਲ ਦੇਣ ਦਾ ਰਾਹ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਰੋਟੀ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋਟੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੁਣ ਖੇਤੀ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਭਵਿੱਖ ਉਸਦੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਧਿਰ ਨੂੰ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁੱਕਣ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਮਾਜ 'ਸ਼ਾਂਤਮਈ' ਵੇਗ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਤੁਰਕਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਸਲਤਨਤ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲੀ-ਗਲੋਚ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਵਾਰਿਸ ਲਈ ਲੁਟੇਰਾ ਸਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਪਠਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਹੀਰ ਵਿਚ 'ਸਗ' ਬਣ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੁੱਸ ਗਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਪਾਪ ਦੀ ਜੰਝ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਵ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਹਿੰਸਕ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਟਾਪਾਂ ਦੀ ਆਹਟ ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਸਾਜੋ-ਸਾਮਾਨ ਚੁੱਕ ਉਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਡੇਰੇ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਭਾਅ ਸਕਣ ਲਈ ਢੁੱਕਵਾਂ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਤੈਅਸ਼ੁਦਾ ਨੀਤੀ (Strategy) ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਹੀਰ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਨਵਾਂ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਯਾਰਾਂ ਅਸਾਂ ਨੂੰ ਆਣ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ, ਇਸ਼ਕ ਹੀਰ ਦਾ ਨਵਾਂ ਬਣਾਈਏ ਜੀ। ਉਹ ਕਸੂਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਫ਼ਕਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀ ਭੂਮੀ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਕਰਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਲਿਸ ਵਿਚ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਿਆਂ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਨੂੰ ਫੜਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ। ਕਿੱਸਾ ਲਿਖਦਿਆਂ ਵੀ ਲਗਾਤਾਰ ਸੰਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪੈਂਤੜੇ ਦੀ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ।

ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੱਟ ਸਰਦਾਰ ਹੋਏ—

ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਫੈਲ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਦਰਜੇ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਜੱਟ ਸੀ ਜੋ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮੁਸਲਿਮ ਆਬਾਦੀ ਨਾਂਮਾਤਰ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਸਾਨ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਸਰਦਾਰ (ਮਿਸਲਦਾਰ) ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਕਾਰਕੁੰਨ ਸਨ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਜੱਟ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੱਟਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰੀ/ਜੱਟ ਸਰਦਾਰੀ ਲਈ ਤਿੱਖੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਇੱਕ ਤਾਂ ਤਲੀਮ ਯਾਫ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਕਬੀਲਾਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ **ਸਾਹਿਬ** ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਜੰਗ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਅੰਦਰ ਰੋਹ ਅਤੇ ਜੋਸ਼ ਦੀਆਂ ਠਾਠਾਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਲਈ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਜੱਟ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਤੋਂ ਲੜਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੋਤਰ (Clan) ਆਧਾਰਤ ਮਿਸਲਦਾਰੀ ਅਧੀਨ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਜਿਥੇ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼, ਹਮਲਾਵਰ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੀ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੀ ਚੌਧਰ/ਸਰਦਾਰੀ ਲਈ ਵੀ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੱਟ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਚੌਧਰ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ **ਸਰਕਾਰੀ** ਫ਼ੌਜ ਵਰਤ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਭਾੜੇ ਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਕਦੇ ਵੀ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਲੜਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਗਰਜ ਰੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਸਰਦਾਰ/ਰਾਜਾ/ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਗੱਲ ਮੁਸਲਿਮ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਭਾੜੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ ਜੋ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੈਰ-ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਕਰਿੰਦਿਆਂ ਦੀ ਹਾਰ ਯਕੀਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਐਨ ਉਲਟ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ (ਮਿਸਲਦਾਰ) ਕੋਲ ਭਾੜੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਕਿਸਾਨ ਸਨ ਜੋ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਗ਼ੀ ਉਤਸ਼ਾਹੀ, ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਤਾਂਘ ਵਿਚ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਗੁਰੀਲੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਤਾਬੀਰ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਿਰ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ। ਤਨਖਾਹ ਤਾਂ ਕੀ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ਵੀ ਮਿਸ਼ਨ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ। ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਲਈ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੀਲੇ/ਸਿਪਾਹੀ ਭਾੜੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨਾਲੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵੱਧ ਤਕਤ ਰੱਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਰਦਾਰ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੌਤ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਚੁੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਕਾਰਾਂ/ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਹਾਰ ਯਕੀਨੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਪਿਆਦੇ ਭਾੜੇ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਿੱਤ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ। ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ ਅਤੇ ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਾਰੋਮਦਾਰ ਜੱਟ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ। ਜੋ ਲੋਕ ਲੜ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਸੱਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਹੀ ਆਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮਿਸਲਦਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਰਜ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੀ ਮਿਸਲ ਅਧੀਨ ਬਾਗ਼ੀ ਕਿਸਾਨ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਿਸਲਦਾਰ ਦੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਦੀ ਦੇਣਦਾਰੀ ਨੂੰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਉਗਰਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਜੱਟ/ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਬਾਗ਼ੀ ਕਿਸਾਨਾਂ/ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਬਲ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰ/ਹਾਕਮ ਇਸਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਹਾਰ ਗਏ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਗੀਰਦਾਰੀ ਖੁੱਸਣ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਗ਼ਲ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਮਾਲੀਆ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ **ਮਹਾਰਾਜਾ** ਨੂੰ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਜੱਟ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਕਲਮਬੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥ ਪੇਸ਼ ਕਰਨੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਦੰਤ-ਕਥਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਹਨ।

ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤਾਰੀਖ਼-ਏ-ਪੰਜਾਬ—

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੱਤਾ ਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਰਨੈਲੀ ਅਧੀਨ ਤਾਕਤ ਫੜੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਕਾਰਨ ਹਾਲਾਤ ਵਿਦਰੋਹ ਲਈ ਸਾਜ਼ਗਾਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗ਼ੈਰ ਜੱਟ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਸੀ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਫ਼ੌਜ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਵੇਲੇ ਤਕ ਮੁਗ਼ਲ ਸਲਤਨਤ ਡਾਵਾਂਡੋਲਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਹਿਜ ਦੋ ਢਾਈ ਸਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਸਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਭਾਜੜ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਹ ਗ਼ੈਰ-ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਡਿੱਗ ਰਹੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਝੰਡੇ

ਬੱਲੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਕਿਸਾਨ/ਲਤਾੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਲੋਕ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਿਰ ਨਾਲ ਪਲੋ-ਪਲੀ ਆ ਜੁੜੇ। ਇਹ ਜੱਟ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੇ ਉਭਾਰ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਉਹਨਾਂ ਪਰਗਨਿਆਂ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ।³⁸ ਕਿਸਾਨ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਗ਼ਾਵਤ 'ਤੇ ਉਤਾਰੂ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜਰਨੈਲ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਆ ਬਹੁੜਿਆ ਸੀ। ਇਸ 'ਖਾਲਸਾ' ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ/ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਵਿਦਰੋਹ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੀਲਾ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿੱਢਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਝੱਲਦੀ ਸੱਤਾ (ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਅਤੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਰਦਾਰ ਹਿੰਦੂ ਖਤਰੀਆਂ/ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਰਜ਼ ਦਾ ਬੋਝ ਝੱਲ ਰਹੇ ਸਨ³⁹) ਕਾਰਨ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਚੌਧਰੀ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਨ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੀਲਾ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨੁਕਸਾਨ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੀਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਛਾਪਾਮਾਰ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਤਾਕਤ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਜਿੰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨਾ ਆਸਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਕਿ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲੋਂ ਸਥਾਨਕ ਗੁਰੀਲਾ ਜੰਗ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਫ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਪੈਂਠ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ 'ਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਦਰੋਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲੋਂ ਆਸ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਿਰਾਦਰੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਅੱਗੇ ਆਵੇਗਾ। ਹਜ਼ਰਤ ਨਿਜ਼ਾਮੁਦੀਨ ਔਲੀਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੂਫ਼ੀ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬੰਦੇ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਤੰਤਰ ਪਾਪੀ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਉਦਾਰ⁴⁰ ਜਾਂ ਆਵਾਮ ਪੱਖੀ ਬੰਦਾ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਜਿਸ ਧਰਮ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੰਤ ਸੱਤਾ ਨੂੰ 'ਪਾਪੀ ਤੰਤਰ' ਕਹਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਵਾਮ ਪੱਖੀ ਕਰਾਰ ਦੇ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ, ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦਮਨ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਦਮਨ ਨੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਦਿਆਂ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ 'ਚ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰਜ਼ੀਹ ਦਿੱਤੀ। ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ/ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਸੋਪੀਏ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਵੜੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉਨੀ ਕੁ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਸੋਪੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਪਾਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੁਰਦਾਸ ਨੰਗਲ ਵਾਲੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੱਠ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤਕ ਘਿਰੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਹੁੜਿਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ 'ਚੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ⁴¹ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਦਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਖਦੇੜਦੇ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਐਮ ਐਸ ਚਾਂਦਲਾ ਦੀ ਗੱਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਕਾਰਨ **ਤੰਤਰ ਖਾਲਸਾ** ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਮਿਲੀਭੁਗਤ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਨੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁴²

ਜਦ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਧੜਾ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੌਕੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਹਮਾਇਤ 'ਤੇ ਥਾਪਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਮੁੱਖ ਸੰਗਠਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਹਾਰ ਨੂੰ ਛਪਾਉਣ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਝੂਠ ਘੜ ਲਏ। .. ਇਹ ਉਹੀ ਤੰਤਰ ਖਾਲਸਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮੁਗ਼ਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਫਰਖ਼ੁਸ਼ੀਅਰ ਤੋਂ ਪਦਾਰਥਿਕ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਿੱਤ ਕਰਨ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮੰਝਧਾਰ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ।⁴³

ਤੰਤਰ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਾਇਦ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਜਾਂ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਜਾਂ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਖਿੜ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਨੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜਗੀਰੂ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੁੱਸ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ-

ਚੁਹੜੇ ਅਤੇ ਚਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਬਣਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ।⁴⁴

ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿਆਰ ਹੋਈਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ/ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿਚਲੀ ਭਰਤੀ ਵੀ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਤਰਖਾਣ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਲਾਲ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਤਰਖਾਣਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾਲਾਂ ਦੀ ਸੀ⁴⁵ ਤਾਂ ਜੱਟ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚਲੀ ਭਰਤੀ ਵੀ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਚੌਧਰੀ ਫੂਲ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।⁴⁶ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਹੇਠਲੀ ਮਿਸਲ (ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੂਲਕੀਆ ਮਿਸਲ) ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਆਲਾ ਦੀ ਮਿਸਲ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸੱਤਾ ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਜੰਗ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਨੂੰ।

ਇਹਨਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁴⁷ ਛਾਪਾਮਾਰ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰੀਲਿਆਂ ਕੋਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਜੱਟ/ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਸੁੱਚ ਭਿੱਟ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਸੁੱਚਤਾ ਅਧੀਨ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਭਵੀ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ/ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਹੀ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਅਤੇ ਮੁਇਨ-ਉਲ-ਮੁਲਕ (ਮੀਰ ਮੰਨੂ) ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਖਰਚਾ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਇਨ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਏਸ਼ੀਆ 'ਚੋਂ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਹਾਰ ਕਾਰਨ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ।⁴⁸ ਜੱਟਾਂ/ਕਿਸਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਲਗਾਨ ਦੀ ਦਰ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ 'ਭੁੱਖ' ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ। ਜੱਟ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁੱਖ ਸੜਕਾਂ 'ਤੇ ਡਾਕੇ ਮਾਰ ਕੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਣਯੋਗ ਪੇਸ਼ਾ ਸੀ।⁴⁹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਪੇਸ਼ੇ ਅਤੇ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਵੀ ਬਖਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗੁਰੀਲਾ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਯੁਗਤਾਂ ਵੀ। ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਮੁੱਖ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।⁵⁰ ਮੁਇਨ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਨੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਫੌਜ ਚੜ੍ਹਾਈ ਰੱਖੀ। ਅਬਦਾਲੀ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਫੌਜ ਇਹਨਾਂ ਗੁਰੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਫੌਜ ਦੀ ਦੋ ਥਾਈਂ ਵੰਡ ਵੀ ਮੁਇਨ-ਉਲ-ਮੁਲਕ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ਅਤੇ ਤੀਸਰਾ ਕਾਰਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਕਮਾਊਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚੋਂ ਪੱਛੜ ਕੇ ਆਉਣਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨ ਬਗ਼ਾਵਤਾਂ ਅਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਅਤੇ ਖੋਹ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਾਰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸੂਬਾ ਪੰਜਾਬ ਬਹੁ ਸੱਤਾ/ਬਹੁ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ 'ਆਪਣਾ ਰਾਜ' ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਿਸਲਾਂ ਭਾਵੇਂ ਇੱਕੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲੜਦੀਆਂ ਸਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਟੰਟਾ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਸਭ ਰਾਜਿਆਂ (ਮਿਸਲਦਾਰਾਂ) ਨੇ ਜਦੋਂ ਇੱਕ **ਮਹਾਰਾਜੇ** ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰੀ ਤਦ ਇਸ ਟੰਟੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਦਾਰਾਂ ਕੋਲ 1761 ਤਕ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਬਣ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲਗਪਗ ਚਾਲੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਘੋੜ-ਸਵਾਰਾਂ ਤਕ ਪੁੱਜ ਗਈ ਸੀ।⁵¹ ਇਹ ਲੜਾਈ ਮੁੱਖ ਰੂਪ 'ਚ ਤਿੰਨ ਧਿਰ ਸੀ। ਜਿਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਬਦਅਮਨੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

ਤਿਜਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀ ਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਪੂੰਜੀ—

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੀਂ ਮੁੜ 'ਹੀਰ' ਵਾਰਿਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਚਲਦੀ ਇਸ ਅਧੋਗਤੀ ਨੂੰ ਵਾਰਿਸ 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ' ਵਿਚ ਕਲਮਬੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਾਪਾਂ ਅਤੇ ਤਤਾਰਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਚੌਕੰਨਾ ਚਿੰਤਨ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਤ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਕਿੱਸਾ ਇਸ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਦੀ ਕਥਾ ਉਭਰ ਰਹੀ ਜੱਟ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਜਮਾਤ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ (Educated) ਜਮਾਤ ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਪੱਕੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਵਾਰਿਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਿਸ/ਹੀਰ ਨੀਵਿਆਂ ਨਾਲ ਘਿੁਣਾ ਵਜੋਂ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।⁵² ਵਾਰਿਸ ਅਸ਼ਰਾਫ਼ ਵਰਗ ਹੈ, ਭਾਵ ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਹਿਰਾਂ (Educationist) ਦਾ ਇੱਕ ਵਰਗ ਜੋ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ 'ਚ ਖਰਾਬ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਕੋਈ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਿੱਖਿਆ ਮਾਹਿਰ ਅਜਿਹੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਖਰਾਬ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਤਾਂ ਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਵਾਰਿਸ ਉਸ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਗਾੜ ਦੇ (Degeneration) ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਅਸ਼ਰਾਫ਼ ਖਰਾਬ, ਕਮੀਨ ਤਾਜ਼ੀ** ਭਾਵ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਪਤਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸਾਨ/ਜੱਟ (ਕਮੀਨ) ਅਰਬੀ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਂਗ (ਤਾਜ਼ੀ) ਚਲਾਕ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਮੁਗ਼ਲ ਸਲਤਨਤ ਦੀ ਤਾਕਤਵਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੇਠਲਾ ਵਰਗ (ਕਮੀਨ) ਸਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਜੋ ਉਹ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਆਲਮ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਗ਼ਲ ਰਾਜ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨ ਨਹੀਂ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਸਨ।⁵³ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ 'ਮੁਗ਼ਲ' ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਕਮੀਨ ਵਰਗ (ਜੱਟ/ਕਿਸਾਨ) ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਕੇ ਚੌਧਰੀਆਂ/ਸਰਦਾਰਾਂ/ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੀ ਲੜਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ "ਤੋਪ ਦਾ ਚਾਰਾ" ਬਣਿਆ ਸੀ। **ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਬਹਾਰ** ਇਹ ਮੁਫ਼ਤ 'ਚ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਵਰਗ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਚੌਧਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀ ਜਮਾਤ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੇਂਦਰੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ/ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਾਲ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਪੰਨ ਹੋ ਕੇ **ਘਰੇ-ਘਰੀ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ** ਬਣਾ ਬੈਠੇ। ਭਾਵ ਹਰ ਸੱਤਾ ਕਿਸੇ ਕੇਂਦਰੀ ਹਕੂਮ ਦੀ ਬਜਾਏ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ 'ਚ ਵਾਚਦਿਆਂ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਹੈ।

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਰਕਾਂ ਅਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਤਿਜ਼ਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀ (Mercantile Capital) ਦਾ ਅੰਤ ਮੁਗਲ ਸੱਤਾ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰਿਆ। ਇਸ ਤਿਜ਼ਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਜਮਾਤ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕੀ ਜੋ ਇਸ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪੂੰਜੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਦੀ। ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਤਿਜ਼ਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਬਦਲ ਮੁੜ ਸਾਮੰਤੀ/ਜਗੀਰੂ ਪੂੰਜੀ ਬਣ ਗਈ ਭਾਵ ਸਮਾਂ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ। ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵਾਰਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨਵੇਂ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਦੀਆਂ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਟਪਲਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਪਿਛਲਪੁਰੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਨੁਭਵੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਕਾਸ ਲਕੀਰੀ (Straight) ਨਹੀਂ ਉਘੜ-ਦੁੱਗੜਾ (Zig-Zag) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਮਾਨਵ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਸਕਾਰਾਤਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰੱਥ ਦਾ ਮੂੰਹ ਪਿਛਾਂਹ ਭਵਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਯੁੱਗ (ਮੱਧਕਾਲ) ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਰੀਗਰ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਨਕਦ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਜਦੋਂ ਕਿਸਾਨ/ਜੱਟ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਛਮਾਹੀ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਵੀ ਜੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਿਜ਼ਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਿਦਵਤਾ/ਚਿੰਤਨ/ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦਾ ਜੋ ਹੜ੍ਹ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ, ਸਾਮੰਤੀ ਪੂੰਜੀ ਨੇ ਉਸਦਾ ਭੋਗ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਤਿਜ਼ਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਵੱਡਾ ਵਿਦਵਾਨ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੱਤਭੇਦਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅੱਜ ਤਕ ਵੱਡਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਕਾਲ ਵਿਚ ਆਮ ਜੱਟਾਂ ਕੋਲੋਂ ਲਗਾਨ ਦੀ ਦਰ ਬਹੁਤੀ ਨਾ ਘਟੀ ਸਗੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਾਲ ਅੰਦਰ ਸਾਮੰਤਾਂ/ਮਿਸਲਦਾਰਾਂ/ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਾਲੀਆ ਉਗਰਾਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਫਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਸੱਲੀ ਕਰਦੀ ਇੱਕੋ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵ ਆਪਣੀ ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਕਥਾਇਲੀ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ—

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਜੋ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਵੀ ਪਦਾਰਥਕ ਰੂਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੋਵੇਂ ਰਾਹ ਮਜ਼ਾਜ਼ੀ ਦੇ ਗਏ ਸਾਬਤ, ਨਾਲ ਸਿਦਕ ਦੇ ਗਏ ਵਿਹਾਇ ਮੀਆਂ।⁵⁴

ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਤ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਹੱਥ ਜ਼ਮੀਨ/ਗੌਰ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮੁਕਤੀ/ਹੋਣਾ ਇਸੇ ਹੀ ਜਨਮ 'ਚ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ/ਸੰਘਰਸ਼ ਹੀ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਰਾਹ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਆਖਦਾ ਹੈ—

ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂ ਕਸਾਇਸ਼ (ਮੁਕਤੀ) ਮੈਂ ਅਕਲ ਵਾਲੀ, ਤੇਰੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਪਾਈਏ ਜੀ।⁵⁵

ਭਾਵ ਜੇ ਮੁਕਤੀ/ਹੋਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਮਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮਲ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਰਹੱਸ/ਹਕੀਕੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਯਥਾਰਥ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਪਕ ਦਾ 'ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੱਤਰ' ਰਹੱਸਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਛਲ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਿੱਸਾ/ਕਥਾ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰੂਪ ਨੂੰ Strategy ਵਜੋਂ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸਕਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਦੀ ਵਿਧਾ ਚੁਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਧਾ ਬੰਧੇਜ ਨੂੰ ਭੰਨ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਗੱਲ/ਵਿਚਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਬੈਂਤ ਦੀ ਵਿਧਾ ਦੇ ਪਰੰਪਰਿਕ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਭੰਨਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੈਕਸੀਕਲ ਅਰਥ ਅਤੇ ਵਿਧਾਈ ਬੰਧੇਜ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੈਕਸੀਕਲ ਅਰਥਾਂ/ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਤਿਜ਼ਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ 'ਚੋਂ ਉਪਜਣ ਵਾਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਂ ਉਸਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਹੀਰ ਦੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿੱਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਰੂਪ 'ਚ ਤੋੜ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਕੂਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਉਹ ਜਿਸ ਭਵਿੱਖੀ ਜਮਾਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ 'ਹੀਰ' ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜੱਟ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹੀਰ ਰਾਂਝੇ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸੌ ਕੁ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਮਾਜਿਕ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਪੰਜ ਸੌ ਬੰਦ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਗੱਲ ਲਮਕਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਸਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਹੀਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਵਾਰਿਸ ਕਿੱਸੇ ਉਹਲੇ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਰ ਅੰਜਾਮ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਦਿਖਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਰਕ+ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ (ਤਿਜ਼ਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀ) ਦੇ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਕੂਮਤ ਅਨਪੜ੍ਹ ਕਿਸਾਨ/ਜੱਟ (ਸਾਮੰਤੀ ਪੂੰਜੀ) ਜਮਾਤ ਦੇ ਹੱਥ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਆਉ ਵੇਖੋ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਸੱਭਿਅਕ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਦਿਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਜੱਟ

ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਫਰੋਲਦਿਆਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਲੁਪਤ ਜਨ-ਜਾਤੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸੱਭਿਅਕ ਹੋਣ ਦਾ ਢੋਂਗ ਮਾਤਰ ਸੀ, ਅਸਲ 'ਚ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰਵੀ ਸੀ।

*ਯਾਰੋ ਜੱਟ ਦਾ ਕੌਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਾਹੀ, ਗੋਜ਼ ਸੁਤਰ ਹੈ ਕੌਲ ਗੁਸਤਾਈਆਂ ਦਾ
ਪੱਤਾਂ ਹੋਣ ਇਕੀਸ ਜਿਸ ਜੱਟ ਤਾਈਂ ਸੋਈ ਅਸਲ ਭਰਾ ਹੈ ਭਾਈਆਂ ਦਾ
ਜਦੋਂ ਬਹਿਣ ਅਰੂੜੀ 'ਤੇ ਅਕਲ ਆਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਖੋਤੜਾ ਹੋਵੇ ਗੁਸਾਈਆਂ ਦਾ
ਸਿਰੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਚਿੱਤੜਾਂ ਹੇਠ ਦੋਂਦੇ, ਮਜ਼ਾ ਆਂਵਨੈ ਤਦੋਂ ਸਫਾਈਆਂ ਦਾ
ਜੱਟੀ ਜੱਟ ਦੇ ਸਾਂਗ 'ਤੇ ਹੋਏ ਰਾਜ਼ੀ, ਫਿਰੇ ਮੁਗ਼ਲ ਤੇ ਵੇਸ ਗੀਲਾਈਆਂ ਦਾ
ਧੀਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਕਰਨ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੂੰ, ਵੇਚਣ ਹੋਰ ਦਰੇ ਮਾਲ ਜਵਾਈਆਂ ਦਾ
ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਮੁਹਤਬਰ ਜਾਨਣਾ ਜੇ, ਕੌਲ ਜੱਟ, ਸੁਨਿਆਰ ਕਸਾਈਆਂ ਦਾ।⁵⁶*

ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੱਛਣ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਜਾਰੀ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਜੱਟ ਵਾਅਦਾ ਕਰਕੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇੱਕੀ ਪੱਤਾਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇੱਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ ਕਿ ਜੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਕੀ ਪੱਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੇ ਰਹਿੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਇੱਕ ਵੀ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਾਤੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਰਜ਼ੀਹ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਸ਼ਰਫ਼ ਜਾਂ ਸੱਭਿਅਕ ਵਰਗ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕੋਈ ਸਾਫ਼ ਜਗਾ ਨਹੀਂ ਤਲਾਸ਼ਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸਾਨੀ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਜਿਹੀ ਸੁੱਧਤਾ ਵਾਪਰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਰੂੜੀ 'ਤੇ ਵੀ ਬੈਠਣ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਚਿੱਤੜਾਂ ਹੇਠ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉੱਠਣ ਵੇਲੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਝਾੜ ਕੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਤਕ ਵਾਪਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੱਟੀ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਗਿਲਾਨੀ ਹੰਢਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵੇਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਪੇਕੇ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੁੜ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।* ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਸੱਭਿਅਕ ਹਨ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਜਾਂ ਵੇਚਣਾ ਇਸਲਾਮਕ ਰੂਪ 'ਚ ਵਰਜਿਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵੇਚਿਆ ਗੁਲਾਮ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗ਼ੈਰ ਕੁਦਰਤੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ।

ਧਰਮ/ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਜਨਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਕਬੀਲੇ (Clan) ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼

— *ਅਵਤਾਰ ਬਿਲਿੰਗ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਖੇੜੇ ਸੁੱਖ ਵਿਹੜੇ ਸੁੱਖ' ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੱਟ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਵਾਪਰਦਿਆਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤਕ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਕਰ ਜਾਣਾ ਸੱਭਿਅਤਾ ਲਈ ਸੰਕਟ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਆਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਜਨਜਾਤੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਮਤਾਮੂਲਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਹੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੱਟ ਜਨ-ਜਾਤੀਆਂ ਸਮੇਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਬੀਲੇ (ਭਾਰਤ/ਪੰਜਾਬ) ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਆਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਲਈ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ (ਇਹ ਜ਼ਰੂਰਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਤਾਂ ਫਿੱਟ ਬੈਠਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਲਈ ਘਾਟੇਵੰਦੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ)। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਸਮਤਾਮੂਲਕ ਸਮਾਜ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਕਬੀਲੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੱਟ ਵੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅੰਦਰ ਆਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ 'ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲਾਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਬੀਲਾਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸੱਭਿਅਤਾ ਉੱਪਰ ਆਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਪਿਛਾਂਹ ਵੱਲ ਜਾਂ ਪਤਨ ਵੱਲ ਮੁੜਦੀ ਹੈ (ਹਿੰਸਾ ਸੱਭਿਅਕ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹਿੰਸਾ ਉੱਤੇ ਟਿਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ)। ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ 'ਹਾਸ਼ੀਏ' 'ਤੇ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ 'ਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਭਵਿੱਖ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਜੰਗਾਂ/ਅਧੋਗਤੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾ “ਹਸ਼ਰ ਆਯਾਬ” ਦੇ ਇਸ ਦਰ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹਣ 'ਤੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਉਤਾਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਿੱਸਾ 'ਜੱਟ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਇਹੋ ਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਬਰੀਕ ਪਰਤਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਉਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਤੋਂ ਅਕਬਰ ਤਕ ਮੁਗ਼ਲ ਸਲਤਨਤ ਇੱਕ ਵਿਕਾਸਮੁਖੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਉਸੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਆਖਦਾ ਹੈ, **ਰਾਜ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਨਾ ਬਾਬਰੀ ਵੇ।**

ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਜੱਟ ਕਬੀਲੇ (ਗੋਤਰ) ਰਾਝੇ, ਸਿਆਲ ਤੇ ਖੇੜੇ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਤੋਂ ਜੱਟਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਢਾਦਾਂ ਕਾਰਨ ਤਬਦੀਲ ਹੋਏ,⁵⁷ ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਇਹਨਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਜੱਟ ਗੋਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ,

ਜਿਵੇਂ ਡੋਗਰ ਜੱਟਾਂ ਨੂੰ ਕਿੱਸੇ ਵਿਚ ਖਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਾਂ ਬਣੇ, ਪਰ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਅਸੱਭਿਅਕ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

*ਡੋਗਰ ਜੱਟ ਈਮਾਨ ਥੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ, ਧੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਪਾੜ ਲਾਂਵਦੇ ਨੇ
ਤਰਕ ਕੋਲ ਹਦੀਸ ਦੀ ਨਿੱਤ ਕਰਦੇ, ਚੋਰੀ ਯਾਰੀਆਂ ਵਿਆਜ ਕਮਾਂਵਦੇ ਨੇ
ਜੇਹੇ ਆਪ ਤੇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ, ਬੇਟੇ ਬੇਟੀਆਂ ਚੋਰੀਆਂ ਲਾਂਵਦੇ ਨੇ
ਜਿਹੜਾ ਚੋਰ ਤੇ ਰਾਹਜ਼ਨ ਹੋਏ ਕੋਈ, ਉਸਦੀ ਵੱਡੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਸੁਣਾਂਵਦੇ ਨੇ
ਜਿਹੜਾ ਪੜ੍ਹੇ ਨਮਾਜ਼ ਹਲਾਲ ਖਾਣੇ, ਉਹਨੂੰ ਮੋਹਣਾ ਮਸ਼ਕਰੀ ਲਾਂਵਦੇ ਨੇ।⁵⁸*

ਵਾਰਿਸ ਅਜਿਹੇ ਅਸੱਭਿਅਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਪਾੜ ਵਜੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਅਰਥ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਅਮਲ ਵਜੋਂ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਮਾਅਨਿਆਂ/ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵ ਕੁਰਾਨ ਵਿਆਜ ਨੂੰ ਬੱਜਰ ਕੁਰਹਿਤ ਕਹਿ ਕੇ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਆਜ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ। ਵੇਚਿਆ ਗੁਲਾਮ ਨੂੰ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣਾ ਵੀ ਗੈਰ-ਕੁਰਾਨੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੋਗਰ ਜੱਟ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਕੇ ਵੀ ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੱਟ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਹਾਦਰੀ ਉੱਪਰ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਵਜੋਂ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਲਾਲ ਦੇ ਹਲਾਲ ਖਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜੱਟ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਟਿੱਚਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ/ਵਿਆਜ਼ੀਏ/ਖੱਤਰੀ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਆਜ ਲੈਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਹਿ ਕੇ ਦੋਵਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵਿਆਜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਵਿਆਜ਼ੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਧਿਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾ ਬਣੀ।⁵⁹ ਇਸੇ ਲਈ ਵਾਰਿਸ ਖੱਤਰੀਆਂ ਦੀ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸਦੇ ਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਵਰਗੇ ਵਿਆਜਖੋਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਬਰੀਕੀ ਪੇਸ਼-ਏ-ਨਜ਼ਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਹੀ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਗਈ ਖੱਤਰੀ 'ਤੇ, ਲੇਖਾ ਗਿਆ ਹੀ ਹੋਇ ਪਹਾੜ ਮੀਆਂ।⁶⁰

ਕੁਰਾਨ ਤੇ ਇਸਲਾਮ—

ਵਾਰਿਸ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਇੱਕ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪਤਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਕੋਲ ਤਰਕ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਪਰਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਪਾਤਰ ਤਰਕ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਤਰਕਗੀਣੇ ਹਨ। ਤਿਜ਼ਾਰਤੀ ਪੂੰਜੀ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਸਾਮੰਤੀ ਪੂੰਜੀ ਵਿਚਲੀ ਦਮਿਤ ਧਿਰ ਕੋਲ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਤਰਕ ਹੈ। ਇਹ ਤਰਕ ਹੀ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਤਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੱਤਾ ਕੋਲ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰਾਹ ਦਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਕੋਲ ਦਮਨ ਦਾ ਕੋਈ ਤਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਤਰਕ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਦਮਨ ਉੱਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਰਾਂਝਾ ਉਦੋਂ ਤਰਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੱਤਾ ਦੇ ਦਮਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਰਕਗੀਣੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਂਝਾ ਸਹਿਤੀ ਨਾਲ ਉਹੋ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਹੀ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੈਰ ਵੀ ਪਿਤਾ ਪੁਰਖੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦੀ ਹੈ ਕਿ **ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੀ ਮੁਜ਼ਾਂਗੀ ਰਾਂਝਣੇ ਤੋਂ, ਭਾਵੇਂ ਬਾਪ ਦੇ ਬਾਪ ਦਾ ਬਾਪ ਆਵੇ**, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰਾਂਝੇ ਕੋਲ ਪੁਰਖ ਤੰਤਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸੱਤਾ ਹੀ ਔਰਤ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤਰਕ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਔਰਤ ਦੀ ਔਕਾਤ ਲਿੰਗਕ ਹਿੰਸਾ ਰਾਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਰਕਗੀਣੇ 'ਤਰਕ' ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਹਿਤੀ ਤਰਕ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ 'ਢੱਠੀ' ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਖ ਦੇ ਤੰਤਰ ਦੇ ਚੀਬੜੇ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਹਿਤੀ ਅਤੇ ਗੈਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਕੁਰਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮੌਜੂਦਾ ਇਸਲਾਮਕ ਦਮਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਤਰਕ ਲਈ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਰਕ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਢੱਠੀਆਂ' ਦੇ ਦਰਜੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਢੱਠੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਤਾਕਤਵਰ ਅਤੇ ਵਾਰਿਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅੰਦਰ ਢੱਠੇ ਦੀ ਬਜਾਏ ਢੱਠੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਕਲਪ ਸਿਰਜ ਕੇ ਔਰਤ ਦੇ 'ਹੋਣ' ਦੀ ਗੱਲ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਔਰਤ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਹਰ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਕੰਮ 'ਚ ਮਰਦ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਹਿਤੀ ਤਰਕ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ—

*ਸਹਿਤੀ ਆਖਿਆ ਪੇਟ ਨੇ ਖੁਆਰ ਕੀਤਾ ਕਣਕ ਖਾ ਬਹਿਸ਼ਤ ਥੀ ਕੱਢਿਆ ਈ
ਆਈ ਮੈਲ ਤਾਂ ਜੰਨਤੋਂ ਮਿਲੇ ਧੱਕੇ ਰੱਸਾ ਆਸ ਉਮੀਦ ਦਾ ਵੱਢਿਆ ਈ
ਇਲਾਕਤ ਰੱਬੀਉ ਹਿਜ਼ਾਸਜਰਤ ਨਾਲੇ ਸੱਪ ਤੇ ਮੋਰ ਨੂੰ ਕੱਢਿਆ ਈ
ਇਹ ਸਮਝ ਸ਼ੈਤਾਨ ਵੀ ਮਰਦ ਹੋਇਆ ਨਾਮ ਰੰਨ ਦਾ ਬੁਰਾ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਈ
ਸਗੋਂ ਆਦਮੀ ਹਵਾ ਨੂੰ ਖੁਆਰ ਕੀਤਾ ਸਾਥ ਓਸ ਨਾ ਏਸ ਦਾ ਛੱਡਿਆ ਈ
ਫਿਰਨ ਮਰਦ ਤੇ ਕੋਸਦਾ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਝੂਠ ਦਾ ਕਾਸ ਤੋਂ ਅੱਡਿਆ ਈ
ਮਰਦ ਚੋਰ ਤੇ ਠੱਗ ਜੁਆਰੀਏ ਨੇ ਸਾਥ ਬੁਰੇ ਦਾ ਨਰਾਂ ਨੇ ਲੱਦਿਆ ਈ*

ਫ਼ਰਕਾਨ ਵਿਚ ਫ਼ਾਨਕਿਹੁ ਰੱਬ ਕਹਿਆ ਜਦੋਂ ਵਹੀ ਰਸੂਲ ਨੇ ਸੱਦਿਆ ਈ

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਇਹ ਤ੍ਰੀਮਤਾਂ ਖਾਣ ਰਹਿਮਤ ਪੈਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਹਾਨ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਈ।⁶¹

ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਔਰਤ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਵਿਚ ਖਲੋਣ ਲਈ ਕੁਰਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਇਸਲਾਮ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸੱਤਾ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਚਿਹਨ ਮੁੱਲਾਂ, ਕਾਜ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਚੱਕ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਨਿਆਂ ਹੀਣੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਦਮਿਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਰਿਸ਼ਵਤ ਨਾਲ ਹਾਕਮ/ਮਾਲਕ/ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਫਤਵੇ ਜਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ/ਸਨ। ਕੁਰਾਨ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦਾਸ/ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਲਾਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ।⁶² ਔਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਮਾਲਕ ਹੋਵੇ। ਕੁਰਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਔਰਤ/ਧੀ ਪਿਤਾ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ 'ਚੋਂ ਭਰਾ ਦੇ ਅੱਧ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰ/ਮਾਲਕ ਹੈ ਭਾਵ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਇੱਕ ਭਰਾ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ (ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਕਾਹਨਾਮੇ ਵੇਲੇ ਹੱਕ ਮਿਹਰ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਰਕਮ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ 'ਚ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਪਤੀ ਦੀ ਗੁਲਾਮ ਨਾ ਹੋਵੇ।⁶³ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਕਦਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੀ ਭਰਾ ਦੇ ਅੱਧ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਵੀ ਉਸਦੇ 'ਹੋਣ' ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਸੀ।⁶⁴ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਚਾਕਰਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚਲੀ ਔਰਤ/ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਰੱਦੋ-ਬਦਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਵੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।⁶⁵ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਵਿਆਹਾਂ ਨਾਲ ਰਖੇਲ ਰੱਖਣ ਦੇ ਹੱਕ ਦੀ ਵੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਔਰਤ ਕੋਲ ਪਤੀ ਨੂੰ ਰਕਮ ਦੇ ਕੇ ਤਲਾਕ ਖਰੀਦ ਸਕਣ ਦਾ ਹੱਕ ਸੀ। ਬਦੂਨੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਰਾਤ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।⁶⁶ ਅਕਬਰ ਨੇ ਦੂਸਰੇ ਵਿਆਹ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਸਰੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਔਰਤ ਬਾਝ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੁੰਡਾ ਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਸਨੇ ਸਤੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਾਈ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਰੱਖਣ/ਵਿਕਰੀ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਵੀ।⁶⁷ ਔਰਤ ਨਿਕਾਹ ਸਮੇਂ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਕਾਹ ਦੀ ਰਸਮ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅੰਦਰਲੀ ਪੁਰਖ ਤੰਤਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਵੀ ਹੱਕ ਖੋਹ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਔਰਤ ਦੀ ਨਿਕਾਹ ਕਬੂਲਣ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਕਾਜ਼ੀ ਹੀਰ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅਤੇ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰਕੇ, ਔਰਤ ਦੇ ਨਿਕਾਹ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਨੂੰ ਖੋਹ ਲੈਣ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਵਾਰਿਸ ਬਿਗਾਨਗੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਕੋਂ ਏਸ ਜਹਾਨ 'ਤੇ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਰੌਦਾ ਮਰੇਗਾ ਉਮਰ ਥੀਂ ਝੂਰਦਾ ਈ।⁶⁸

ਭਾਵ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੇ ਤੰਤਰ 'ਚ ਘਿਰ ਗਏ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ (ਆਦਮੀ) ਰੌਦਾ ਤੇ ਝੂਰਦਾ ਹੀ ਉਮਰ ਲੰਘਾਵੇਗਾ, ਇਹ ਉਸਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ।

ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਪਤਨ—

ਵਾਰਿਸ ਇਸੇ ਹੋਣੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਆਦਲਾਂ (ਨਿਆਂਕਾਰਾਂ) ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹਸਤੀ ਦਾ ਖਾਹਿਸ਼ਮੰਦ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਪੁਰਖ ਤੰਤਰ, ਸੱਤਾ, ਪੂੰਜੀ, ਇਸਲਾਮ, ਜਾਤਾਂ, ਘਰ, ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਘੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਚਿੰਤਕ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਪਰਤ-ਦਰ-ਪਰਤ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅੰਦਰ ਉਤਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਮਝ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਇਲਮ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੂਚਨਾਵਾਂ/ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਤਰਕ ਅਤੇ ਇਲਮ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਸਾਤਲ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। 'ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੁਸਖੇ, ਮਿਠਾਈਆਂ, ਖਾਣੇ, ਕੱਪੜੇ, ਗਹਿਣੇ, ਗੀਤ, ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਵੰਨਗੀਆਂ ਤੁਰਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸਾਰੇ ਤੀਸਰੇ ਨਗਰੀਕਰਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਰਫ਼ਾਨ ਹਬੀਬ ਜੋਕਾਂ ਆਖਦਾ ਹੈ।⁶⁹ ਇਸ ਨਗਰੀਕਰਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਦੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਪਹਿਨਣ, ਜਿਊਣ, ਇਲਾਜ ਕਰਾਉਣ, ਮਜ਼ਲਸ ਕਰਨ, ਨੱਚਣ, ਟੱਪਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਗਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ, ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਨਕਦ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਾਰਨ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਵਾਰਿਸ ਦਾ ਬਹਾਨੇ ਬਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਉਸਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਲਮਬੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਨਿਯੰਤ੍ਰਤ ਕੇਂਦਰੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਖਾਣ, ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਵਾਰਿਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਜਿਸਦੀ ਤਰੱਕੀ ਰੁਕ ਗਈ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ 'ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਲਹੌਰ' ਵਿਚ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਬਾਹਰਵੀਂ/ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਵਿਕਰਾਲ

ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਵਾਰਿਸ ਅਤੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਇਕਮਤ ਹਨ। ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਮਹਾਂਤਾਕਤ ਅਧੋਗਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵਿਕਰਾਲਤਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਵਾਰਿਸ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਮਲੇ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ‘ਸੀਹਰਫੀ ਲਹੌਰ’ ਵਿਚ ਆਖਦਾ ਹੈ—

ਰੱਬ ਕਰੇ ਚੁਗੱਤੇ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ, ਸੀਸ਼ਾ ਕਹਿਰ ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਚੂਰ ਹੋਵੇ।
 ਅਲਫ਼ ਅੱਲ੍ਹਾ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਫ਼ਜ਼ਲ ਕਰੀ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਹੋਵੇ।
 ਤਬ ਲਗ ਚੁਗੱਤਿਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਵੇ, ਜਬ ਲਗ ਤਾਈ ਮਿਹਰੋ ਮਾਹ ਹੋਵੇ।
 ਜਿਹੜਾ ਰਾਜ਼ੀ ਨਾ ਹੋਇ ਚੁਗੱਤਿਆਂ ਤੇ, ਪੈਰ ਨੀਲੇ ਤੇ ਮੁੱਖ ਸਿਆਹ ਹੋਵੇ।
 ਸਦੀ ਬਾਰੂਵੀਂ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਅਦਲ ਭਾਲੋ, ਇਥੇ ਆਦਲਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਦੌਰ ਨਾਹੀ।⁷⁰

ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵਾਰਿਸ ਸਿੱਧੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਉਮਰ ਅਠਾਈ ਸਾਲ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਠੋਕਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੌੜ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਹਸ਼ਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕਥਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ/ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਾਧਿਅਮ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਨੂੰ ਇਕ ਪੂਰਣ ਵਿਸਥਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਪਾਠ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਉਸਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਜੋਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਾਰਿਸ ਅਲਬਰੂਨੀ ਦੇ ਅਲਹਿੰਦ ਲਿਖਣ ਵਾਂਗ ਕਿੱਸਾ ‘ਹੀਰ’ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਅਲਬਰੂਨੀ ਆਪਣੀ ‘ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ’ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਦਰੜੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਤਾਮੂਲਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਵੇ। ਉਸਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇਸਲਾਮਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਦਸਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਜਮਾਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅੰਦਰ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਹੇਠਾਂ ਲੈ ਕੇ ਸੂਦਰਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਸੂਦਰ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਨ ਜਿਹੇ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਜਰਵਾਣੇ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਦਰਾਂ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਵੜਨ ਦਿੰਦੇ।⁷¹ ਵਾਰਿਸ ਵੀ ਅਲਬਰੂਨੀ ਵਾਂਗ ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜ਼ਰਜ਼ਰੀ ਸਥਿਤੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਜਮਾਤ ਉਭਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕੀ ਸੀ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਿੱਟਾ ਪੰਜਾਬ ਸਾਮੰਤੀ ਯੁੱਗ ਵੱਲ ਨੂੰ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖੀ ਸਾਮੰਤੀ ਸੱਤਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਆਤਮਸਤਾ ਕਰਾਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ‘ਭੁੱਲ’ ਕੇ ਸੱਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਦਾਸ ਬਣਨ ਵੱਲ ਹੋ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ/ਇਲਮ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਸੰਦਰਭ/ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਇਰਫ਼ਾਨ ਹਬੀਬ, ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਵਿਆਖਿਆ ਔਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਸਫ਼ਾ- 8.
2. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਸਫ਼ਾ-43, ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਸਫ਼ਾ-33. Ishwer Dayal Gaur, Society, Religion and Patriarchy, page-11.
3. Ishwer Dayal Gaur, Society, Religion and Patriarchy, page-11. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਸਫ਼ਾ-33. ਇਥੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਨ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਸਾਲ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਕਾਂਗ ਹੀਰ ਦੀ ਮੌਤ 1451 ਅਤੇ ਗੌੜ 1452 ਆਖਦਾ ਹੈ। ਕਾਂਗ ਮੱਲ ਖ਼ਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪਟਾ ਲਿਖਵਾਉਣ ਦਾ ਸਾਲ 1461 ਅਤੇ ਗੌੜ 1462 ਦਸਦਾ ਹੈ।
4. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਸਫ਼ਾ- 35.
5. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਸਫ਼ਾ- 19.
6. ਹੀਰ ਦਮੋਦਰ, ਸੰ- ਦਲਜੀਤ ਕੌਰ, ਸਫ਼ਾ- 157,159.
7. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ ਦੇ ਕਿੱਸੇ, ਸਫ਼ਾ- 34.
8. ਅਕਰਮ ਸ਼ੇਖ, ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਸਫ਼ਾ- 03.
9. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਸੰ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਬੰਦ- 06.
10. ਉਹੀ, ਬੰਦ- 07.
11. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਸਫ਼ਾ- 23.
12. ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ- 26.
13. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਸਫ਼ਾ- 50,51. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਦੀ ਗੱਲ ਸਵੀਕਾਰੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕਾਵਿ ਨਾਟ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਹੀਰ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਹਨ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਰ ਪਾਤਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”
14. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਸਫ਼ਾ- 22.
15. ਇਰਫ਼ਾਨ ਹਬੀਬ, ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਵਿਆਖਿਆ ਔਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਸਫ਼ਾ- 8.
16. Ruqaiyyah Waris Maqsood, Basic Dictionary of Islam, page- 194.
17. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਸਫ਼ਾ- 230.

18. ਪ੍ਰੋ. ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ, ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਮੇਂ ਨਗਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ(ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ-3), ਸਫ਼ਾ- 29.
19. ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਕਲਾਮ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ, ਸਫ਼ਾ- 209.
20. ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਲਗਜ਼ਿਸ (ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਜਗਤ ਤੇ ਜੁਗਤ- ਸੰ. ਸ ਸ ਨੂਰ), ਸਫ਼ਾ- 183.
21. ਪ੍ਰੋ. ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ, ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਮੇਂ ਨਗਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ(ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ- 3), ਸਫ਼ਾ- 25.
22. ਇਰਫ਼ਾਨ ਹਬੀਬ, ਅਲਾਉਦੀਨ ਖਿਲਜੀ ਕੇ ਮੂਲਯ-ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕੇ ਉਪਾਏ-ਜ਼ਿਯਾ ਬਰਨੀ ਕੇ ਸਮਰਥਨ ਮੇਂ(ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ- 4), ਸਫ਼ਾ- 27.
 ਬਾਜ਼ਾਰ ਸੇ ਸੂਰਜ ਡੂਬਨੇ ਕੇ ਬਾਅਦ,
 ਹਰਕਾਰੇ(ਬਰੀਦ)ਅਨਾਜੋਂ ਕੇ ਭਾਵ ਕੀ ਖ਼ਬਰੋਂ ਲਾਤੇ ਥੇ,
 ਯੇ ਸਭੀ ਭਾਵ ਸੁਲਤਾਨ ਕੇ ਸਾਮਨੇ ਕਹੇ ਜਾਤੇ ਥੇ,
 ਏਕ ਏਕ ਕਰਕੇ ਹਰੇਕ ਸ਼ਾਮ ਕੋ।
23. ਉਹੀ- ਸਫ਼ਾ- 27.
24. ਉਹੀ.
25. ਐਸ. ਨੂਰਲ ਹਸਨ, ਮੁਗਲੋਂ ਕੇ ਅਧੀਨ ਜਮੀਂਦਾਰ (ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ-1), ਸਫ਼ਾ- 45.
26. ਉਹੀ- ਸਫ਼ਾ- 46.
27. ਉਹੀ.
28. ਉਹੀ- ਸਫ਼ਾ- 47.
29. ਉਹੀ.
30. ਉਹੀ- ਸਫ਼ਾ- 49.
31. ਉਹੀ- ਸਫ਼ਾ- 52.
32. ਉਹੀ- ਸਫ਼ਾ - 54.
33. ਇਰਫ਼ਾਨ ਹਬੀਬ, ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਵਿਆਖਿਆ ਔਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਸਫ਼ਾ- 9.
34. ਉਹੀ- ਸਫ਼ਾ- 32.
35. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਸਫ਼ਾ- 323,324.
36. ਉਹੀ- ਸਫ਼ਾ-78.
37. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਸੰ. ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ, ਬੈਂਤ-607.
38. Muzaffar Alam, The Crisis of Empire in Mughal North India, page-139.
39. ਪ੍ਰੋ. ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ, ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਮੇਂ ਨਗਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ(ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ-3), ਸਫ਼ਾ- 16.
40. ਉਹੀ- ਸਫ਼ਾ-11.
41. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ+ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਫ਼ਾ- 97.
42. ਉਹੀ- ਸਫ਼ਾ-105.
43. ਐਮ ਐਸ ਚਾਂਦਲਾ, ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ, ਸਫ਼ਾ- 103-104,93.
44. ਉਹੀ- ਸਫ਼ਾ- 39.
45. ਜੇ ਐਸ ਗਰੇਵਾਲ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਰੋਤ(ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ-8), ਸਫ਼ਾ-117.
46. ਉਹੀ.
47. J N Sarkar, Fall of the Mughal Empire- volume-1, page- 263.
48. ਉਹੀ- ਸਫ਼ਾ- 273.
49. ਉਹੀ- ਸਫ਼ਾ- 263.
50. Muzaffar Alam, The Crisis of Empire in Mughal North India, page-140.
51. ਜੇ ਐਸ ਗਰੇਵਾਲ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਕੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਸਰੋਤ(ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ-8), ਸਫ਼ਾ- 105.
52. ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ, ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਜਗਤ ਤੇ ਜੁਗਤ (ਸੰ. ਸ ਸ ਨੂਰ), ਸਫ਼ਾ- 183.
53. ਉਹੀ- ਸਫ਼ਾ- 184.
54. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਬੰਦ- 604.
55. ਉਹੀ- ਬੰਦ- 506.
56. ਉਹੀ- ਬੰਦ- 219.
57. ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸਿੰਘ ਦੁਲੇਹ, ਜੱਟਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਫ਼ਾ- 37.
58. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਬੰਦ- 222.
59. ਪ੍ਰੋ. ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ, ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਮੇਂ ਨਗਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ(ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ-3), ਸਫ਼ਾ- 24.
60. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਬੰਦ-98.
61. ਅਕਰਮ ਸ਼ੇਖ, ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਸਫ਼ਾ- 439, (ਅ ਸ਼ੇਖ ਦਸ ਸਤਰਾਂ ਦਰਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੇਖੋਂ 9 ਅਤੇ ਸੀਤਲ 8 ਸਤਰਾਂ ਦਰਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।
62. M. Athar Ali, Elements of Social Justice in Medieval Islamic thought (symposia papers: 14, page- 16.
63. ਉਹੀ- ਸਫ਼ਾ- 13.
64. ਉਹੀ
65. M. Athar Ali, page- 14, "The world has no manly lover like the Hindu wife.
 Not every insect Is equal to burning itself out over a dead candle." - Amir Khusrou.

66. ਉਹੀ

67. ਉਹੀ

68. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ, ਕਿੱਸਾ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਬੰਦ- 505.

69. Irfan Habib, The Economic History of Medieval India, page- 14.

70. ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਸਫ਼ਾ- 26, 27.

71. ਪ੍ਰੋ. ਮੁਹੰਮਦ ਹਬੀਬ, ਉਤਰ ਭਾਰਤ ਮੇਂ ਨਗਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ(ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ-3), ਸਫ਼ਾ- 21.
